

Nicolas TRIFON, născut la București, în 1949, locuiește în prezent la Paris, unde a obținut, în 1983, titlul de doctor în lingvistică la EHESS (Școala de Înalte Studii în Științe Sociale), cu o teză despre „limba de lemn”. Autor a numeroase contribuții critice asupra „socialismului real”, el a început să scrie despre aromâni în 1993, când a apărut și primul său studiu, intitulat *Les Aroumains, un cas de figure national atypique* (Acratie). Privitor la situația din România, a publicat „Les Aroumains en Roumanie depuis 1990: comment se débarrasser d'une (belle-)mère patrie devenue encombrante” (*Revue d'études comparatives Est-Ouest*, nr. 38-4, 2007) și, în limba română, două intervenții: „Unde e Aromânia?” (*Europa*, nr. 8, 2011) „Despre cumanii, români neaoși și alți alogeni: răspuns lui Neagu Djuvara” (*Observatorul cultural*, nr. 626, iunie 2012).

Această carte constituie traducerea integrală a volumului *Les Aroumains, un peuple qui s'en va*, publicat la Editura Acratie (Paris, 2005). În 2009, cartea a apărut, în traducerea Lilei Cona, la Belgrad (*Cincari, narod koji nestaje*), unde cotidianul *Politika* a publicat extrase în zece numere consecutive. O nouă ediție îmbogățită a apărut în franceză, la Editura Non Lieu, în 2013.

Traducătorul, Adrian CIUBOTARU, a absolvit Facultatea de Litere a Universității „Alecu Russo” din Bălți. Traduceri: Jean-Marie Schaeffer, *Adio, estetică*, Știința, 2001; Wladimir Troubetzkoy, *Sankt-Petersburgul, un mit literar*, Știința, 2005; Jean Gorndin, *Hermeneutica*, Știința, 2008; Jacques Le Goff, *Europa explicată tinerilor*, Cartier, 2008; Philippe Nemo, *Ce este Occidentul?*, Cartier, 2008; Jacques Duquesne, *Dumnezeu pe înțelesul nepoților mei*, Cartier, 2008; Roger-Pol Droit, *Religiile pe înțelesul fiicei mele*, Cartier, 2008; Florent Parmentier, *Moldova. Atuurile francofoniei*, ARC, 2010; Nicolas Trifon & Matei Cazacu, *Republica Moldova – un stat în căutarea națiunii*, Cartier, 2017; David Parrish, *Tricouri și costume. Ghid pentru o afacere creativă*, ARC, 2017; J.M. Barrie, *Aventurile lui Peter Pan*, traducere și adaptare, ARC, 2019.

Nicolas Trifon

Aromâni pretutindeni, nicăieri

urmat de *Aromâna vorbită la Metsovo* de Stamatis Beis
și de *Nomadismul la aromâni* de Thede Kahl

Traducere din franceză de Adrian Ciubotaru

CARTIER
istoric

Cuprins

<i>Cuvânt-înainte</i>	
Pretutindeni, nicăieri...	8
<i>Introducere</i>	
Cum poți fi aromân?	11
Aromânii în istoria Balcanilor	79
<i>Capitolul 1.</i> Cadril valah în epoca bizantină: intrarea aromânilor	81
<i>Capitolul 2.</i> Imperiul Otoman, un cadru propice dezvoltării aromânilor	139
<i>Capitolul 3.</i> Mezaventura națională (1864-1913)	207
<i>Capitolul 4.</i> Scurtul secol XX sau Rătăcirea în deșert(-ul național)	333
<i>Capitolul 5.</i> Revenirea pe scena publică: inițiativele diasporei	390
<i>Capitolul 6.</i> În inima anacronismului grec	421
<i>Capitolul 7.</i> După implozia regimurilor comuniste	452
<i>Concluzie</i>	
Aromâni sau dificultatea de a scăpa de națiuni	491
Aromâna vorbită la Metsovo <i>de Stamatis Beis</i>	529
Nomadismul la aromâni <i>de Thede Kahl</i>	555
Indice de nume	585

- 82 Nicolae Gheorghe Caraiani, Nicolae Saramandu, *Folclor aromân gramoștean*, București, 1982, p. 423-424.
- 83 T. Papahagi, *Dicționarul dialectului...*, op. cit., p. 555. În dicționare, cuvântul este atestat sub trei forme: *flambură*, *flamură* și *hlambură*. (Cf. *infra* Chenarul/ Casetă *O nuntă valahă*, p. 207-208.)
- 84 Eric J. Hobsbawm, *Les enjeux du XXIe siècle: entretien avec Antonio Polito*, Bruxelles, 2000, p. 39.
- 85 „Pour une analyse du sentiment national”, în *Le sentiment national*, coord. Pierre Ansart și Sonia Dayan-Herzbrun, *Tumulte*, nr. 9, Paris, 1997, p. 29.

Respect pentru români și sărtățile lor

Aromâni în istoria Balcanilor

„În Balcani, mai mult decât în orice altă parte a continentului nostru, faptele actuale sunt în stare să ne lămurească mai bine asupra trecutului decât studiul trecutului asupra prezentului”, afirma Theodor Capidan în discursul rostit cu ocazia recepției sale la Academia Română în 1936¹.

Intr-o epocă în care erudiții tinerelor state-națiuni balcanice luau deseori cu asalt trecutul istoric, pentru a extrage argumente capabile să-i calmeze și să-i mobilizeze pe compatrioții lor, aceste opinii ale lingvistului român de origine aromânească erau foarte surprinzătoare.

Revirimentul metodologic i-a permis însă viitorului academician, autor a numeroase și remarcabile lucrări și studii asupra aromânilor, să ocèlească în special două obstacole majore în materie: puținătatea și precaritatea documentelor istorice disponibile cu privire la aromâni și dificultatea de a-i cerceta pe aceștia din urmă în afara marilor tendințe ale istoriei regionale.

Cu alte cuvinte, obiectivul pe care ni l-am propus este unul modest, iar căile pe care îmiantăm sunt presărate cu capcane, aceasta pentru că, în paginile ce urmează, va trebui să stabilim, când ne vor permite documentele, faptele și acțiunile (viitorilor) aromâni și să încercăm, când e posibil, să ne întrebăm asupra semnificației acestora în cadrul general al Balcanilor. Primele două capitole vizează rolul pe care valahii l-au putut juca în context bizantin și afirmarea lor în cadrul otoman. Perioada analizată se întinde de la sfârșitul secolului al X-lea până la hotarul secolelor XVIII-XIX. Ea se încheie în ajunul apariției ideii naționale și rapidei extinderi a principiului politic ce decurge din această idee, cam în momentul în care s-au conturat marile linii ale „faptelor actuale”, despre care vorbea T. Capidan. Altfel spus, vom încerca să punem în lumină în aceste prime două capitole locul aromânilor în preistoria națională a Balcanilor înainte de a examina, în cel de-al treilea capitol, aventu-

rile lor naționale în decursul unei jumătăți de secol anterioare dezmembrării definitive a Imperiului Otoman, în 1913. Ultimele trei capitole vor fi consacrate revenirii aromânilor pe scena publică la sfârșitul secolului al XX-lea după o lungă „rătăcire în deșert”, care va constitui tema celui de-al patrulea capitol al cărții.

Capitolul 1

Cadril valah în epoca bizantină: intrarea aromânilor

Aromâni sunt atestați pentru prima dată în Balcani sub numele de valahi în jurul anului o mie. Numeroase pe parcursul perioadei următoare, deși nu întotdeauna convingătoare, documentele referitoare la aromâni sunt practic inexistente în secolele anterioare.

După Georgios Kedrenos (sfârșitul secolului al XI-lea, începutul secolului al XII-lea), autor bizantin al unei compilații ce reia, în esență, cronica scrisă de Ioan Skylitzes la sfârșitul veacului al XI-lea, fratele țarului bulgar Samuil, prințul David, a fost ucis în 976 între Kastoria și lacul Prespa, la frontiera actuală a Greciei și Republicii Macedonia, de către *hoditai* valahi, adică de drumeți sau călători, un fel de chervănari sau căruși care se ocupau de transportarea mărfurilor în această regiune².

Menționarea unui etnonim până atunci necunoscut, acela de valah, apare și în carta semnată în 980 de împăratul bizantin Vasile II, care, patru decenii mai târziu, după ce avea să zdrobească armatele țarului Samuil, de unde și supranumele Bulgaroctonul [„omorâtorul de bulgari”], emite în 1020 o crisobulă [bulă de aur, decret – n. t.] prin care îi trecea pe „valahii din toată Bulgaria” sub oblăduirea arhiepiscopului din Ohrid³. Carta din 980 conferă comandamentul valahilor din Elada lui Niculiță cel Bătrân, al cărui nepot, strategul (generalul) Kekaumenos, va consemna – după ce va înăbuși – revolta valahilor împotriva Bizanțului în 1066, în *Sfaturi și povestiri*⁴.

Pe Kekaumenos îl cunoaștem aproape exclusiv prin opera sa. El și-a exercitat comandamentul în Elada, termen ce desemna pe atunci Tesalia, și l-a însoțit pe împăratul Mihail IV în campania din Bulga-

ria. Din partea tatălui său, se trage, probabil, dintr-o familie de armeni, recent naturalizată (generația bunicului), ceea ce ar explica zeul patriotic al neofitului pe care îl manifestă în ostilitatea sa față de valahi. Kekaumenos nu este un cronicar propriu-zis și orizontul său este cel al marilor proprietari de pământ și înalți demnitari ai Imperiului. Redactate între 1065 și 1078, *Sfaturile și povestirile* se adresează fiului său, dând uneori impresia că ţințesc totuși un public mai larg. În sfârșit, și aceasta ne interesează cu adevărat, Kekaumenos a cunoscut îndeaproape și a avut de-a face cu comunitățile valahe din Tesalia pe la mijlocul secolului al XI-lea, iar familia sa deja fusese în contact cu aceste comunități. Informațiile relativ multe și deseori sigure, pe care ni le furnizează în legătură cu valahii, coroborate și completate cu cele pe care le putem găsi în sursele istorice și în cronicile ulterioare, ne permit să reconstituim, în anumite privințe, situația valahilor din ultimele secole ale perioadei bizantine și de a deduce mai multe constante.

Valahii se răspândesc din cel puțin ultimul sfert al secolului al X-lea (pe când bunicul autorului primește comanda armatei) în Epir, în Macedonia și mai ales în Tesalia. Odată cu această primă localizare, care corespunde *grosso modo* întinselor arii pe care le vor ocupa aromâni pe durata întregii lor istorii, apare o noțiune ce va fi frecvent utilizată cu privire la acest popor, noțiunea de dispersare. Aidoma surselor ulterioare, Kekaumenos nu oferă mai multe informații despre ponderea numerică a valahilor în zonele în care aceștia coabitează cu bulgarii și cu grecii, ce se vor alătura revoltei lor împotriva Bizanțului din 1066. Situația este și mai imprecisă în ceea ce privește zonele de iradiere ale valahilor, semnalate de documentele bizantine, latine, venetiene, apoi de recensăminte turcești în Tracia, pe malul asiatic al Bosforului, în Halkidiki (unde se află muntele Athos), în Pelopones, în Eubeea (Néroponte), în Creta sau chiar în Insulele Ionice⁵.

Prezența lor în teritoriile indicate pentru prima dată de Kekaumenos este confirmată și de alte surse. Pe de o parte, Ana Comnena (1083–~1150) semnalează un sat valah situat între Larissa și Trikala, în Tesalia, pe unde a trecut tatăl său, împăratul Alexios, căruia îi este consacrată cronica, pentru a-și completa efectivul cu noi recrui⁶. Pe de altă parte, jurnalul de călătorie al rabinului Veniamin din Tudela, aflat pe drum spre Ierusalim pe la începutul secolului al XII-lea, conține informații

prețioase în legătură cu valahii, furnizate cu prilejul trecerii sale prin regiunea Lamia (Zeituni) din Tesalia. Iată pasajul referitor la valahi:

Aici e începutul Valahiei, ai cărei locuitori ocupă munții, iar ei însiși poartă numele de valahi. Asemenea căprioarelor iuți la fugă, ei coboără în țara grecilor ca să despoie și să prade. Nimeni nu-i poate ataca prin război, niciun împărat nu-i poate supune. Datinile creștinești nu le păzesc și copiilor le dau nume jidovești, din care pricina unii spun că sunt de neam evreiesc și că pe evrei îi cheamă frați ai lor. și pe aceștia numai îi atacă, dar nu-i despoie și nu-i ucide ca, bunăoară, pe greci, și că, în sfârșit, își duc viață în afara legilor Imperiului⁷.

Între Macedonia, Ahaia și Salonic, după cum citim în *Descriptio Europae orientalis* din 1308, raport redactat în latină de un călugăr dominican pornind de la informațiile culese în Ungaria și în Balcani, trăiește „un foarte mare popor numit blazi [valahi], și care fuseseră pe vremuri păstorii romanilor”⁸.

Istoria răscoalei de la 1066 conține mai multe indicații de ordin sociologic.

Complotiștii s-au reunit în casa valahului Verivoi, din Larissa. Aceasta este prima și una dintre rarele aluzii la valahii citadini. O parte a locuitorilor Larissei și Trikalei, despre care vorbește Kekaumenos, erau, probabil, valahi (și nu numai de origine valahă), întrucât păstrau legăturile cu ceilalți valahi, după cum o arată și asocierea lor în timpul revoltei din 1066. Faptul că există o singură mențiune a valahilor orășeni nu este foarte surprinzător. Statutul lor era și avea să rămână, timp îndelungat, diferit de cel al valahilor care străbăteau munții sau se stabileau în câmpii. Neîncrederea față de aceștia din urmă se întrevede în unul dintre sfaturile pe care le dă Kekaumenos urmașilor săi:

Și dacă-și bagă nevestele și copiii în vreo cetate (...), îndeamnă-i să-i bage, dar să stea înăuntru zidurilor, iar ei afară. și dacă vor voi să intre la familiile lor, să intre numai doi sau trei; iar când aceștia vor fi ieșit, să intre iarăși alții. (...) și procedând astfel, vei fi în siguranță⁹.

În drum spre Bulgaria (în realitate, Macedonia, deoarece această provincie, recucerită de bizantini, făcuse pe vremuri parte din țaratul bulgar), capul răsculaților se întâlnește în sate cu plugari valahi, lucrându-și ogoarele. Descrierea locurilor pare să indice o importantă

prezență a țăranilor valahi pe câmpiiile Tesaliei. Abandonarea câmpiei și a activităților agricole va avea loc în veacurile următoare. Această mișcare, puțin cunoscută, pare să fi lăsat urme în conștiința colectivă. La sfârșitul secolului al XIX-lea, de exemplu, locuitorii satului aromânesc Livadi (Vlacholivadi), situat pe muntele Olimp, spuneau că au urcat de pe ses și că strămoșii lor trebuiseră să-și părăsească locul de baștină acum patru secole, „pe vremea când au venit turcii”¹⁰, relatează lingvistul german Gustav Weigand. Cu toate acestea, fiind vorba de o perioadă destul de îndepărtată în timp, nu ne putem încrede în acest gen de informații¹¹. Argumentele de ordin lingvistic pledează într-o manieră ceva mai convingătoare în favoarea prezenței valahilor pe câmpii în trecut, unde asimilarea de către populațiile învecinate era mai rapidă. Terminologia agricolă în aromână este esențialmente de origine latină: *agru* [ogor lucrat], *grānu* [grâu, cereale], *triir* [a treiera], *sicara* [secară] etc., de la cuvintele latinești „*ager*, *agrum*”, „*arare*”, „*granum*”, „*tribulare*” și „*secale*”. Cu privire la cuvântul *ar* [a lucra ogorul], de la latinescul „*arare*”, T. Papahagi semnalează că „*agricultura*” devenise la aromâni „o ocupație din ce în ce mai rară”, cuvântul circulând „din ce în ce mai puțin”¹².

În sfârșit, valahii practică pe scară largă transhumanța, deoarece între lunile aprilie și septembrie familiile și turmele lor se află în munții înalți, potrivit lui Kekaumenos. Până în secolul al XX-lea, acest calendar era respectat cu rigurozitate. Informațiile asupra semi-nomadismului valahilor sunt abundente și constante în documentele bizantine. În unele cazuri, ne putem întreba dacă denumirea de *valahi* nu cuprinde, deopotrivă, și alte populații neromanofone practicând transhumanța. Astfel, Ana Comnena vorbește, în *Alexiada*, despre cei care „duc o viață nomadă și care pre limba poporului se cheamă valahii”¹³. Brânza și lâna lor sunt renomite la Constantinopol. În cazul în care evrei, despre care vorbește rabinul de Tudela în fragmentul citat mai sus, nu erau decât „despuiați” de valahii și nu „uciși”, aşa cum li se întâmpla grecilor, aceasta se putea datora faptului că valahii aveau nevoie de ei în calitate de mijlocitori, pentru a-și vinde produsele clientelei bizantine¹⁴. După ce descrie amănunțit felul în care valahii prelucrau lâna, poetul bizantin Manuel Philes (1271-1345) se lasă antrenat într-o divație lirică apropos de binefacerile țesăturilor

fabricate de păstorii din Tracia: „Gerul o vede, dar trece pe alături, căci se sperie ca de riposta unor actori”¹⁵.

Pelerina mițoasă de lână, consegnată de autorii bizantini (la mijlocul secolului al XII-lea, Theodor Prodromos făcea deja elogiu capei sale, „țesute de o femeie valahă lăcrimând și oftând”¹⁶), va fi timp îndelungat semnul distinctiv al aromânilor. În greaca modernă, *vlachokappa* este denumirea acestei mantii, în timp ce cuvântul aromânesc care o desemnează, *sarică*, vine direct din latină. Expresia *easte di sarică* înseamnă „e aromân neaos”¹⁷.

Istoricul Georgios Pachimeres (1242-~1310) îi descrie pe valahii ca pe un popor care „se simte în apele sale în locuri inaccesibile și crescându-și oile, dar și fiind mereu gata de luptă”¹⁸. După Kekaumenos, formațiunile militare valahe se aflau în slujba Bizanțului încă din 980; această informație este cu atât mai sigură, cu cât decurge dintr-un decret al împăratului. Unitățile valahilor iau parte la campaniile bizantine din Sicilia în 1027 – anume în această calitate ei vor fi menționăți pentru prima dată într-o cronică occidentală (*Analele din Bari*)¹⁹ – și, mai târziu, în 1166, la războiul împotriva maghiarilor²⁰.

Participarea lor la bătăliile armatei bizantine comportă și unele privilegii fiscale, scutirea de anumite taxe, situație ce se va repeta, sub alte forme, în epoca otomană. Revoltele împotriva Bizanțului, considerate de autorități drept rebeliuni și trădări, se datorau, în bună parte, abuzurilor fiscale, ale căror victime erau pe timp de criză. Răscoala din Larissa, povestită de Kekaumenos, era urmarea unei hotărâri a împăratului Constantin X Ducas de a recurge la perceperea unor impozite excepționale pe care valahii nu erau obligați să le plătească din cauza statutului lor. Aceasta ne face să credem că astfel de revolte erau relativ frecvente. Diatriba înaltului dregător bizantin, îndreptată împotriva valahilor, capătă o conotație profetică atunci când aceasta scrie, adresându-se fiului său: „Iar dacă va fi vreodată rascoală în Bulgaria [...], chiar dacă ei vor mărturisi că-ți sunt prieteni și chiar dacă-ți vor jura [asta], să nu-i crezi!” Ceva mai târziu de un secol, în 1185, o altă răzmeriță a valahilor, provocată de cauze asemănătoare, va fi la originea celui de-al doilea țarat bulgar, imperiul Asăneștilor, adversari de temut ai Bizanțului (cf. Caseta Originea aromânilor: *pista eronată a lui Kekaumenos*).

Ca și în alte surse bizantine de mai târziu, credința creștină a valahilor îi dă de bănuitor lui Kekaumenos, poate și din cauza refuzului acestora de a se supune împăratului, singura autoritate instituită de Dumnezeu pe pământ. Afirmând că valahii nu respectă practicile creștine, Veniamin din Tudela, care-și obținuse informațiile despre valahi de la coreligionarii din Tesalia, răspândea un zvon care circula, probabil, în acele vremuri despre această populație. Numele evreiești ale acestora pot fi explicate prin faptul că valahii recurgeau, după cum s-a atestat ulterior în cazul aromânilor, la onomastica biblică. Nicio altă sursă nu indică o atare apartenență confesională (mozaică) a aromânilor în decursul întregii lor istorii. Apropiera dintre aromâni și evrei, destul de frecventă în epoca modernă, se explică prin rolul socioeconomic pe care l-au jucat unele comunități aromânești în regiune.

Originea aromânilor: pista eronată a lui Kekaumenos

Cronica lui Kekaumenos comportă, deopotrivă, un pasaj asupra obârșiei valahilor. Am hotărât să-l evocăm separat dintr-o rațiune precisă: pe căt de prețioase (din cauza vechimii lor) și mai credibile (deoarece sunt întărite de sursele ulterioare) sunt informațiile cronicarului bizantin cu privire la valahii din epocă, cu care el și familia sa se aflau în conflict, pe atât de contestabilă este interpretarea pe care se intemeiază explicația furnizată de strateg referitoare la originea populației. Iată acest pasaj, recent tradus în franceză de Neagu Djuvara, care îi consacră un studiu detaliat, din care vom prelua principalele puncte:

„[Neamul valahilor] n-a păstrat niciodată credință față de cineva, nici față de împărații mai de mult ai romeilor. Loviți cu război de către împăratul Traian și înfrânti deplin, au fost supuși de acesta, iar împăratul lor, numit Decebal, a fost ucis și capul i-a fost însăși într-o suliță în mijlocul orașului romeilor. Căci aceștia sunt așa-numiții daci, ziși și beiși. Si locuiau mai întâi lângă râul Dunăre și Saos, râu pa care acum îl numim Sava, unde locuiesc mai de curând sărbii, în locuri întărите de natură și greu accesibile. Bazându-se pe acestea, s-au prefăcut că nutresc prietenie și că sunt supuși față de împărații de mai demult ai romeilor și, ieșind din întăriturile lor, prădau ținuturile romeilor. De aceea romeii, mâniindu-se, au pornit, cum am spus, împotriva lor și i-au zdrobit. Si aceștia, fugind de acolo, s-au împrăștiat în tot Epirul și în toată Macedonia, iar cei mai mulți dintre ei s-au așezat în Elada”¹.

Povestea campaniilor lui Traian în Dacia împotriva lui Decebal este reproducă, cuvânt cu cuvânt, după rezumatul *Istoriei romane* de Dio Cassius, unica sursă disponibilă în literatura greacă în epocă în această problemă, după cum ne-o arată bizantinologul maghiar M. Gyoni². Învinși cu prilejul primei campanii din 101 e. n., dacii au continuat să-i hărțuiască pe romani și să le prade ținuturile sud-dunărene, încălcând astfel clauzele tratatului pe care îl semnase Decebal, fapt ce a dus la a doua campanie a lui Traian, ce avea să conducă la înfrângerea lui Decebal și la transformarea Daciei în colonie romană. Kekaumenos este primul autor care îi apropie pe dacii care locuiau la nord de Dunăre și urmău să fie romanizați începând din al II-lea secol al erei noastre de valahii care se aflau în Macedonia, în Epir și în Tesalia începând din secolul al X-lea. Legăturile dintre valahi, pe de o parte, și viitorii români, cunoscuți, deopotrivă, sub numele de valahi, pe de altă parte, și Roma antică vor fi consemnate în cronicile bizantine și latine ulterioare. În schimb, strategul bizantin este, în același timp, primul și singurul care a sugerat un raport de înrudire directă dintre cele două populații, afirmând că valahii au coborât din viitorii români. Această afirmație trebuie înțeleasă în contextul său: ea constituie, înainte de toate, un argument greu, pledând în favoarea neîncrederii față de valahi, predicată de guvernatorul Tesaliei fiului său. Într-adevăr, în furia și în dorința sa de a convinge, assimilându-i pe valahi (care s-au răsculat împotriva Bizanțului în 1066 și pe care îi bănuiește capabili să-și calce din nou jurământul în orice clipă) cu dacii (care la începutul secolului al II-lea nu au respectat condițiile ce le-au fost impuse), Kekaumenos telescopează epociile. Această moștră de neîndemânare și de aproximare istorică nu este una izolată în opera lui Kekaumenos, care recunoaște, cu toată modestia de care este în stare, că nu a frecventat școala de retorică greacă. Lecturile și cunoștințele sale sunt incomparabile cu cele oferite de cronicile bizantine. El cunoaște bine Bulgaria, nu și Serbia, unde situează, într-o epocă indeterminată, vatra originară a valahilor, pe care pare să o confundă cu Dacia nord-dunăreană.

Pe scurt, Neagu Djuvara conchide că guvernatorul bizantin a redactat acest pasaj într-o manieră foarte confuză și într-un scop înainte de toate polemică.

Editat pentru prima dată în 1881 la Sankt Petersburg de bizantinologul rus Vasili Vasilievski, ce descoperise manuscrisul lui Kekaumenos la Biblioteca Sfântului Sinod de la Moscova, *Sfaturile și povestirile* au suscitat dintr-odată un viu interes printre specialiștii în Balcani. Lucrarea avea să cunoască numeroase traduceri și analize. Si dacă aromâni erau deja bine cunoscuți grație cronicilor Anei Comnena, lui Nicetas Choniates sau Georgios Pachimeres, textul strategului bizantin, redactat într-o perioadă anteroiară, comporta numeroase informații referitoare la acest subiect și, în plus, părea să furnizeze cheia originii lor enigmatică, în pasajul semnalat mai sus.

Mai mulți istorici au crezut că au găsit în acest fragment mărturia deplasării unei ramuri a descendenților din dacii romanizați spre sud în secolul al IX-lea. Sub presiunea popoarelor migratoare, aceștia și-ar fi părăsit locul de baștină – și, eventual, teritoriul Serbiei actuale, unde se instalase administrația romană după abandonarea Daciei în 271 –, pentru a se îndrepta spre ținuturile în care Kekaumenos le atestă prezența începând din veacul al X-lea. Această mărturie rezultă dintr-o interpretare foarte discutabilă: când Kekaumenos scrie pentru a doua oară că românii, exasperați, îi nimiciseră pe daci (asimilați cu valahii), el ar fi putut să se refere, în realitate, la un eveniment mai recent, la o expediție militară a unui împărat bizantin împotriva valahilor rebeli ce locuiau pe teritoriul Serbiei. Interpretarea se sprijină pe o presupunere nu mai puțin discutabilă, adică pe faptul că Kekaumenos își datora informația despre originea dacă a valahilor unei tradiții locale, „naționale”, încă vie printre valahi. Posibilitatea existenței unei astfel de memorii istorice (campaniile romane de la începutul secolului al II-lea) și geografice (teritoriul Serbiei, și chiar Dacia) la valahii din secolul al XI-lea a fost respinsă de majoritatea exegetilor lui Kekaumenos și de specialiștii care au examinat această chestiune.

¹ Neagu Djurova, „Sur un passage controversé de Kékavménos”, în *Revue roumaine d'histoire*, XXX, 1-2, București, 1991, p. 25.

² Mathias Gyoni, „L'œuvre de Kékavménos, source de l'histoire roumaine”, în *Revue d'histoire comparée*, anul XXIII, t. 3, nr. 1-4, Budapest, 1945, p. 165-167.

Creștinarea populațiilor romanizate în Balcani nu a cunoscut un moment inaugural forte, precum în cazul bulgarilor, în 860, sau al maghiarilor, în anul o mie, cu prilejul botezării țarului Boris și a regelui István I. Procesul s-ar fi derulat pe parcursul unei perioade mai lungi, prin predicarea în latină, după cum o mărturisesc mai multe noțiuni centrale ale terminologiei religioase în aromână, precum *crishtinu*, *băsearică*, *crutse*, *Dumnidză*, *picat* și *Pashti*, de la cuvintele latinești *christianus*, *basilica*, *crux*, *Domine deus*, *peccatum* și *Paschae*, respectiv pentru „creștin”, „biserică”, „cruce”, „Dumnezeu”, „păcat” și „Paște”. În schimb, în organizarea ecclaziastică ulterioară, în cazul aromânilor, s-a impus mai ales limba greacă, iar în cazul românilor – limba slavonă²¹.

Denumirea cusururilor și denaturărilor prin care se caracteriza religiozitatea valahilor constituie una dintre temele recurente ale literaturii populare bizantine, apoi ale celei grecești. Isprăvile de la muntele Athos au marcat imaginarul regiunii și au alimentat o mulțime de legende în privința lor: deghizate în bărbați, femeile valahe deseori furnizau cele necesare călugărilor sensibili la farmecul acestora.

Un text redactat pe la 1109, păstrat într-un codice al mănăstirii athonite Iviron din secolul al XV-lea, povestește despre expulzarea, cu câțiva ani mai devreme, a valahilor de pe muntele Athos. Istoria conține multe episoade viu colorate și multiple răsturnări de situație, relativând o dublă criză survenită pe Sfântul Munte. Perturbările vieții monahale cauzate de prezența păstorilor și a soților acestora în imediata vecinătate a mănăstirii l-au făcut pe patriarhul de la Constantinopol, solicitat de plângeri repetitive, să decidă îndepărarea „turmelor valahilor de pe Sfântul Munte”; dar această hotărâre provoacă, la rându-i, plecarea precipitată a unei părți a călugărilor pe urmele „prietenilor valahi” și proteste pe lângă împăratul Alexios Comnenul din partea celor care au rămas în mănăstire.

„Nu putem povesti și nici asculta aceste fapte rușinoase”, de care s-au făcut vinovați călugării care, obligați să ducă un mod de viață virtuos, „topăiau ca niște măgăruși sălbatici”, ne mai înștiințează același cronicar. Mai rău, continuă acesta, după plecarea valahilor, în loc să-i mulțumească lui Dumnezeu că le-a venit în ajutor, „călugării se lamentau încă și mai tare și-si dădeau pumni în piept... pentru că nu puteau uita binefacerile valahilor: bucuriile și întâlnirile, laptele, brânza și lâna, agapele, ajutorul reciproc, afacerile și, în cele din urmă, desfrâul. Diavolul se cuibărise în valahi și era însotit de femeile acestora îmbrăcate în străie bărbătești, ca ciobanii...”²².

Povestirea reproduce un schimb de scrisori dintre împărat și patriarhul Nicolae III, care, luăți din scurt de reacția neașteptată a călugărilor, au fost nevoiți să cadă la învoială pentru a pune capăt tulburărilor provocate de strategemele atribuite valahilor. Din acest schimb de epistole aflăm că păstorii valahi și familiile lor fuseseră mutate de împărat în Halkidiki, regiune din care face parte și peninsula unde e situat muntele Athos, exclusiv în folosul Bisericii. Valahii erau scuțiți de dări cu condiția să aprovizioneze mănăstirile. Cele trei

sute de familii valahe care trebuiau expulzate erau organizate în „katunai”. Ultima informație este foarte prețioasă, deoarece constituie prima indicație cu privire la o formă de așezare și de organizare comunitară caracteristică valahilor din Balcani. Au fost propuse numeroase etimologii pentru termenul cătun. Pista pe care o avansează N. Jokl a fost acceptată de majoritatea specialiștilor. Cuvântul ar proveni de la albanezul *katund*, însemnând „cort”, „adăpost”²³. Cătun circulă în Balcani în două accepții distincte: cuvântul desemnează modul de așezare și instituția socială proprii păstorilor valahi și albanezi și, prin extindere, înseamnă „cătun”, „sat”, „tabără” sau „colibă”. După M.S. Filipović, un cătun putea cuprinde între zece și 105 familiilor²⁴. În preajma muntelui Athos se aflau, prin urmare, trei cătune pe vremea acestor incidente, adică în anii 1100–1104, într-o regiune în care păstorii aromâni și familiile lor aveau să-și instaleze cvartirul de iarnă pe parcursul secolelor următoare.

Organizarea socială a aromânilor va fi cunoscută mai târziu sub cu totul alte denumiri. În secolul al XIII-lea, totuși, sursele încă mai pomenește de cătune în Tesalia: toponimul Katuna este atestat în 1266 în regiunea Demetrias, zonă în care regăsim o importantă populație aromânească²⁵, iar în 1289, împăratul Andronic II Paleologul confirmă sihăstriei Sfântul Andrei drepturile asupra terenurilor din localitatea Vlachokatuna²⁶.

Valahia Mare

Primele valahii – acest termen desemnează, în Evul Mediu, țările locuite de populațiile romanizate, valahii, în Sud-Estul și în Estul Europei – sunt semnalate de documentele bizantine, latine și arabe în regiunile situate în Grecia centrală și septentrională. Aceste regiuni sunt Valahia Mică (Etolia-Acarnania), Valahia de Sus (Epirul) și Marea Valahie (Tesalia). Ultima apare sub această denumire pentru prima dată la Nicetas Choniates (~1155–~1215) și desemnează ținuturile muntoase ale Tesaliei²⁷. Elementul aromânesc era, probabil, foarte important și chiar majoritar în secolul al XIII-lea²⁸ în această provincie, așezată într-o zonă cu hotare fluctuante de la o domnie la alta și chiar de la o cronică la alta. Luarea Constantinopolului de către cruciați în 1204 a provocat divizarea Imperiului Bizantin și a favorizat tendințele

separatiste. În regiunile în care sunt atestați valahii, principalele latine și despotatul Epirului au substituit vechea administrație bizantină, în timp ce Valahia Mare (Tesalia) a fost independentă între 1204 și 1214 sub domnia lui Mihail I Anghelos Ducas Comnenul. Ciocnirile frecvente dintre diverse fracțiuni angajate în restaurarea imperiului și latini, deseori aflați în concurență, țaratul bulgar și, mai târziu, regatul sârbesc, au condus la deplasări considerabile de populație. Ocupând în special masivul Pindului, situat la frontieră dintre Tesalia și Epir și învecinat cu Macedonia, aromâni par să fi rezistat mai bine decât celelalte populații acestor permute. În satele Tesaliei, documentele de epocă arată prezența valahilor care figurau printre *proskathemenoī*, țărani „instalați” pe proprietăți feudale și mănăstirești pentru a remedia depopularea cauzată de invaziile și de campaniile militare din secolul al XIII-lea²⁹. În 1349, Pravila lui Dušan consemnează tendința valahilor și a albanezilor de a se stabili în satele de frontieră³⁰.

În tot cazul, nu putem pierde din vedere caracterul compozit al populației Imperiului Bizantin, a cărui șubrezire încuraja, într-un fel sau altul, afirmarea particularismelor. „În Balcanii bizantini, tabloul etnic era mai curând unul pestriț”, scrie Alain Ducellier, care îi citează, printre „popoarele apreciabile numeric”, în afară de greci, pe slavi, bulgari, valahi și albanezi. Este dificil, continuă autorul, de „înțeles situația etnică în regiunile anexate de Bizanț în secolul al XI-lea, mai ales dacă o privim cu ochi moderni”³¹.

Prezența valahilor în Tesalia și în împrejurimi este semnalată în intervale spațiale, dar regulate, începând cu decretul lui Vasile Bulgaroconul (980): dincolo de informațiile, de departe cele mai detaлиate, ale lui Kekaumenos asupra revoltei valahilor din 1066, am citat și mențiunea făcută de Ana Comnena pentru anul 1083 și pasajul rabinului din Tudela pentru perioada 1159–1173. Informațiile ulterioare sunt mai numeroase, dar nu neapărat mai precise întotdeauna.

Într-un tratat comercial semnat în 1199 între Alexe III Anghelos și Venetia este vorba, la un moment dat, de Valahia³². Ramon Muntaner, cronicarul Companiei Catalane a Orientului, care traversează Tesalia pe la 1310, consideră această țară, Blachia, drept „cea mai redutabilă din lume”³³. Despotatul Epirului este desemnat, uneori, ca „țară a valahilor” în documentele sârbești³⁴. Într-o corespondență cu